

Світлана Арабаджи

**МІЖЕТНІЧНІ ВІДНОСИНИ
ГРЕЦЬКОГО НАСЕЛЕННЯ
ПРИАЗОВ'Я**

У ХІХ – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ ст.

Східні території України завжди вирізнялися багатим поліетнічним складом населення, розмаїттям культур та певною специфікою їх взаємодії та розвитку. Донецька область є регіоном компактного проживання греків. Згідно з даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. в Україні проживало 91500 греків. З них 77500 (84,5%) – у Донецькій області. Вони є третьою за кількістю етнічною групою в регіоні.

Характерною рисою суспільно-політичного життя грецького населення Приазов'я у першій половині ХІХ ст. було існування автономного Грецького округу та грецького суду. Як відомо, Маріупольський грецький суд розпочав свою роботу 28 червня 1780 р. і виконував адміністративні і поліцейські функції, а також вів судові справи. Саме ця установа була головним гарантом автономності Грецького округу й послідовно впроваджувала політику штучної ізоляції грецьких селищ та м. Маріуполя, що залишалось «закритим містом» до 1859 р., коли указом від 30 березня 1859 р. в місті було дозволено оселятися представникам інших етносів.

Вивчаючи рівень розвитку грецької спільноти, вже на початку ХХ ст. дослідники вказували на те, що система самоврядування греків сприяла їх відокремленню від інших етносів губернії. Внаслідок володіння значними привілеями та довгого окремого проживання, греки вважали себе привілейованими серед інших селян. На думку сучасників, така відокремленість мала свої негативні наслідки й загальмувала наступний розвиток життя грецького населення¹. Дослідники, які відвідували грецькі селища, були вражені тим фактом, що велика кількість греків, навіть похилого віку, не тільки жодного разу не виїжджала у віддалені місця губернії, але навіть не була в навколишніх населених пунктах². Зрозуміло, що така ситуація

¹ Земцов. Краткий обзор экономического положения населения Мариупольского уезда // Сборник статей Екатеринославского научного общества по изучению края. – Екатеринослав, 1905. – С. 6.

² Военно-статистическое обозрение Российской империи. – Т. 11. – Ч. 4. Екатеринославская губерния. – СПб., 1850. – С. 97.

сприяла окремішності грецького населення та гальмувала налагодження міжетнічних відносин.

Говорячи про окремішність і закритість грецьких громад, в першу чергу треба звернути увагу на родину та основні вимоги до укладання шлюбу, який концентрував у собі всю сукупність соціальних відносин, поєднуючи біологічне й соціальне, матеріальне й духовне, громадське та особисте. Саме родина була осередком суспільства, яка на мікрорівні зберігала етнічну самобутність грецьких переселенців в іноетнічному оточенні, а виконувала цю функцію в сім'ї, в першу чергу, жінка.

В обставинах діаспори для переселенців було важливо, щоб греки одружувались з грекинями, бо це найкращий спосіб збереження чистоти свого етносу. Мішані подружжя не схвалювались, бо це ускладнювало виховання дітей в грецьких традиціях. У джерелах особового походження яскраво простежується ставлення греків до змішаних шлюбів. Наприклад, М. Кечеджи-Шаповалов, мешканець м. Маріуполя (його батько побудував театр у місті), у своїх спогадах загострював увагу на тому, що серед грецького населення панувала етнічна нетерпимість. На підтвердження цього він описав два випадки, безпосереднім учасником яких був. Його рідна тітка закінчила Кушніковський інститут у Керчі, що на ті часи, як підкреслював автор, було явищем далеко не пересічним, і відносилася до інтелектуального ядра маріупольського суспільства, у якому провідну роль грали вчителі Олександрівської гімназії. З одним із них незабаром вони стали нареченим і нареченою. Але батьки були проти їх шлюбу, і парі довелося повінчатися таємно. «И вот сцена, которую я наблюдал, будучи еще мальчишкой: в Марьинской церкви, вечером, происходит обряд венчания, а в это же самое время в доме невесты перед зажженными у всех икон лампадами, стоя на коленях, мать с неистовыми стенаниями шлет по адресу своей дочери жуткие проклятия»³. Драматизм цієї ситуації зумовлювався етнічною приналежністю нареченого – він був росіянином.

Якщо до українців та росіян греки виявляли етнічну нетерпимість, то до німецьких колоністів більшість грецького населення відносилася з повагою, тому що саме від них поселяни дізнавалися про новітні розробки сільськогосподарської техніки⁴. Навіть один одному ставили німців у приклад, підкреслюючи, що грекам необхідно вчитися й переймати їх дисциплінованість та згуртованість. Поселяни зазначали, що грецькі села, які розташовані поблизу німецьких, були

³ Кечеджи-Шаповалов М.В. Старый и Новый Мариуполь. – Мариуполь, 1919. – С. 12-13.

⁴ Хараджа М. К землякам грекам села Ново-Каракубы Мариупольского уезда. – Мариуполь, 1907. – С. 12.

більш економічно розвинуті та технічно забезпечені, але все ж таки відставали від зразкових німецьких⁵.

Ліквідація привілеїв грецького населення, скасування Маріупольського грецького суду у 1869 р. та реформи 60-70-х рр. XIX ст. вплинули на суспільний та економічний розвиток грецької громади. Офіційний дозвіл на проживання в місті іншим етносам сприяв стрімким змінам етнічного співвідношення населення – кількість греків у Маріуполі стала різко зменшуватися, відповідно і роль в економіці регіону. Вже наприкінці XIX ст. греки остаточно втратили позиції основної етнічної групи, а ізоляція грецького населення Маріуполя була практично ліквідована⁶. З плином часу російська мова стає мовою міжетнічного спілкування в місті. Але в той же час грецькі селища продовжували вести замкнений спосіб життя, асиміляційні процеси, в тому числі й мовні, тут відбувалися надто повільно.

Проведення земської шкільної реформи та використання російської мови як основної в навчальному процесі повинні були сприяти подоланню мовної проблеми серед греків, особливо жіночої статі. Але якщо розглянути статевий склад учнів, то побачимо, що дівчаток було значно менше, ніж хлопчиків. Іноді дівчаток не хотіли віддавати до школи з тієї причини, що, якщо допомога хлопчика грекові була потрібна навесні, влітку і на початку осені, то допомога дівчинки була необхідна грекині цілий рік. Дівчатка допомагали нянчити дітей, готувати їсти тощо, тому на початку впровадження шкільної реформи початкові училища відвідувало не більше 10% дівчаток. Але з кожним роком кількість учениць збільшувалася. У 1906 р. їх число складало приблизно 1/3 від загальної кількості учнів⁷. Це явище пов'язане зі значним збільшенням кількості вчительок, оскільки, з одного боку, вчителі неохоче приймали до школи дівчаток, а з іншого – батьки неохоче віддавали дівчаток до школи, де навчав вчитель⁸.

Невеликий відсоток учениць в грецьких початкових училищах сприяв тому, що тільки незначна частина грекинь володіла російською мовою і мала можливість спілкуватися з представниками інших етносів. Ті жінки, які не відвідували навчальний заклад, так і

⁵ Там само. – С. 12.

⁶ Якубова Л. Маріупольські греки (етнічна історія) 1778 р. – початок 30-х рр. XX ст. – К., 1999. – С. 40.

⁷ Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1906 год. – Мариуполь, 1907. – С. 67.

⁸ Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1903 год. – Мариуполь, 1904. – С. 94.

не вивчили російську мову, тому знаходилися у своєрідному мовному та етнічному вакуумі. Велика частина чоловіків на відміну від жіночої половини грецького суспільства вчилася в школах, часто мала торговельні справи в місті, які вела російською мовою – мовою міжетнічного спілкування. Жінки ж, у свою чергу, не виявляли бажання вчити чужу для них мову, тому їх дітям, які навчалися в школах, вдома все одно доводилося спілкуватися з матір'ю і бабусями грецькою мовою.

В однокласних училищах був встановлений трирічний термін навчання, а у двокласних – п'ятирічний. Але через те, що діти з грецьких сіл, поступаючи до школи, зовсім не розуміли російської мови⁹, в грецьких селах термін навчання був на один рік довший, тому що у перший рік діти оволодівали російською мовою. Але в середньому тривалість перебування в навчальному закладі для хлопчиків дорівнювала 2,5-3 роки, а для дівчаток приблизно 2 роки. Причиною такого нетривалого перебування в початковому училищі дівчаток можна вважати переконаність греків у тому, що дівчинці досить було вміти читати, до того ж їй не потрібне було свідоцтво про закінчення школи, яке давало хлопчикам згодом пільгу по відбуттю військової повинності¹⁰. У зв'язку з недовгим часом перебування в школі, в повсякденному житті дівчата поступово забували російську мову, оскільки вдома вони продовжували спілкуватися грецькою.

Як зазначає Л. Якубова, більшість грецьких сільських громад неприємно зустріла русифікацію шкіл, яку потягнула за собою земська реформа в повіті, а ненависть до русифікації греки висловлювали так: «Обрусели и одъяволели»¹¹.

Ставлячись до театру з любов'ю, більшість греків, однак, не полюбляли російських акторів, особливо жіночої статі. У той час як російські та польські родини в Маріуполі вельми охоче приймали у себе перших артисток місцевого театру, наприклад, Стрілецьку, Смирнову тощо, двері грецьких будинків були для них наглухо закриті, при цьому греки з підозрою дивилися на гостинність росіян і поляків, вбачаючи в ній пікантну закулісну сторону¹².

⁹ Сборник докладов и постановлений Земства Мариупольского уезда по вопросу о народном образовании с 1874 по 1877 год. – Мариуполь, 1877. – С. 30.

¹⁰ Санитарное описание школ Мариупольского уезда и результаты исследования физического состояния учащихся в них. – Екатеринослав, 1904. – С. 79.

¹¹ Якубова Л. Маріупольські греки (етнічна історія). – С. 41.

¹² Кечеджи-Шановалов М.В. Старый и Новый Мариуполь. – Мариуполь, 1919. – С. 19.

Говорячи про те, що греки майже не брали шлюбів з представниками інших етносів, варто відзначити, що весілля між румеями та урумами також були винятками. Ф. Браун, приват-доцент Санкт-Петербурзького університету, відряджений в 1890 р. у Маріупольський повіт, підкреслював, що причиною цього явища було не стільки усвідомлення етнічної відмінності, скільки відмінність і незнання мови один одного. При цьому дослідник зазначав, що шлюби з росіянами раніше греки взагалі не укладали¹³.

Східні погляди на становище жінки в родині та на її значення були частково позичені греками у кримських татар, які вплинули деякою мірою на їх сімейний побут. Цей вплив проявився в ізольованості жінки, усуненні її від певних видів роботи, навіть у тому, що частина домашньої роботи переносилася на чоловіка. Гетеросоціальне спілкування, починаючи з підліткового віку, обмежувалося. Дівчат навчали терплячості і скромності. Мандрівники, які відвідували Приазовський край, писали, що грекині дотримуються недоступності азіаток, боязкі і лякаються сторонніх чоловіків, європейський спосіб життя і світське спілкування були їм мало відомі. Причину цього вони бачили в сліпому повторенні старих звичаїв¹⁴, хоча насправді грекині були просто заручницями обставин.

До створення радянською владою колгоспів жінки не доглядали за худобою, не працювали в полі. У жіночі обов'язки входило виховання дітей, підтримка чистоти в будинку, приготування їжі, прання білизни, шиття, прядіння. Жінки працювали в полі і на току тільки під час жнив (і то далеко не всі). Навіть бідні грекині не наймалися куди-небудь на роботу, оскільки це вважалось великою ганьбою. Те, що жінки не працювали в полі, було консервуючим фактором, оскільки вони були позбавлені спілкування з представницями інших етносів: українками, росіянками, німкенями. Вони спілкувалися тільки з особами свого етносу, що обмежувало їх уявлення про життя і побут інших жінок.

Дещо інша ситуація була у м. Маріуполі, де грекині мали більше можливостей спостерігати за життям інших жінок, бачити відмінність у становищі осіб слабкої статі, оскільки, на відміну від грецьких селищ, у місті наприкінці XIX ст. греки вже не були пануючим етносом. Описуючи у своїх спогадах безправне положення грецьких жінок, М. Кечеджи-Шаповалов зазначав, що все життя грекині проходило під печаткою тупої покірності своїй долі: «Девушка с тупой

¹³ Браун Ф.А. Мариупольские греки // Живая старина. – СПб., 1890. – Т. 1. – Вып. 2. – С. 86.

¹⁴ Бок Х. Месяц в Мариуполе // Московские ведомости. – 1847. – № 136. – С. 1044.

покорністю шла под венец с немилым, с такой же покорностью и даже редкой добросовестностью рожала ему детей и с исключительной заботливостью вела домашнее хозяйство»¹⁵. У 1919 р. він зазначав, що ще двадцять п'ять років тому навіть далеко за межами Маріуполя грекині користувалися досить своєрідною репутацією жінок надзвичайно скромних і вірних подружній обітниці. При цьому автор підкреслював, що російські жінки завжди імпонували грекиням своєю волелюбністю, активним відстоюванням здобутків індивідуальної свободи.

Більшість греків Маріупольського повіту і на початку ХХ ст. зберегли ендогамію. Шлюби укладалися в основному всередині своєї групи для збереження етнічної однорідності сім'ї. Дослідник П. Пиневич у 1928 р. зазначав, що греки серед інших народностей округу продовжували відособлюватися, а міжетнічні шлюби були явищем настільки рідкісним, що кожний такий випадок обговорювався на рівні мало не всього округу. При цьому співробітник Маріупольського краєзнавчого музею підкреслював, що греки занадто пишаються своїм походженням, внаслідок чого зневажливо відносяться до інших етносів¹⁶. Крім шлюбних взаємин, на збереженість замкненості грецького суспільства й обмеженість міжетнічних відносин впливала й громадська форма власності на землю, що панувала в їх селищах.

Загостренню відносин між греками, з одного боку, та українськими і російськими селянами, з іншого, сприяла політика «воєнного комунізму». Як відомо, земельні наділи в грецьких селах були більшими, ніж в інших населених пунктах, тому при здійсненні перерозподілу «зайві» землі греків конфісковувалися на користь українського та російського селянства. На практиці часто відбувалось так, що у греків забирали кращі землі замість «надлишків», що тільки загострювало та додавало напруги до складних відносин між цими етносами¹⁷.

Матеріали обстежень грецьких сільських рад другої половини 20-х рр. ХХ ст. засвідчують, що невирішеність земельного питання продовжувала турбувати греків. Наприклад, в матеріалах обстеження Бешівського району, в який входили селища Велика Каракуба, Стила, Ново-Бешеве та Старо-Бешеве, за 1926 р. зазначалось, що в цих товариствах земельне питання стоїть дуже гостро, але, незважаючи на це, землеустрій в жодному грецькому товаристві не було проведено. Це пояснювалося побоюванням греків, що в них відберуть

¹⁵ *Кечеджи-Шаповалов М.В.* Старый и Новый Мариуполь. – С. 23.

¹⁶ ІР НБУВ НАН України, Ф. Х, спр. 11725, арк. 16.

¹⁷ Якубова Л. Маріупольські греки (етнічна історія). – С. 100.

частину землі, ймовірними загрозами примусового розселення і перенесенням капітальних будівель¹⁸.

Колективізацію грецьке населення Приазов'я зустріло з великим опором. Проаналізувавши діловодні джерела щодо проведення колективізації Центрального державного архіву вищих органів влади та управління, можна дійти висновку, що картина глибокої соціально-економічної і політичної кризи в грецьких селах доповнювалась й загострювалась елементами міжнаціонального протистояння, особливо стосовно українців та росіян. Так, в документі «Попередні підсумки і висновки перевиборів грецьких сільрад в Україні в 1927 р.» поміж практичних пропозицій пропонувалося вжити заходів щодо викорінення національного антагонізму між грецькими та українськими селами, проводити в цих населених пунктах роз'яснювальну роботу¹⁹. Крім цього, пропонувалося посилити роботу серед жінок, більш активно долучати їх до громадського життя села.

На початку XX ст. грецька родина залишалась патріархальною. Жінки і надалі займалися в основному хатніми справами і майже не брали участь у суспільному житті. Це пояснюється як низкою обмежень, які виробила грецька громада, так і незнанням російської мови. Хоча те, що з моменту переселення греків з Кримського півострова на приазовські землі пройшло більше 130 років, грекині, як і раніше, залишалися замкненими всередині своїх господарств, і лише в небагатьох родинах відбулися зміни у ставленні до жінки – їм дозволили відвідувати світські заходи. Наприклад, навесні 1914 р. в грецькі селища Сартана, Ялта, Мангуш, Ігнатіївка, Велика Каракуба, Мало-Янісоль приїхала пересувна гігієнічна виставка. У своєму звіті про виставку санітарний лікар С. Казанський відзначав, що серед дорослих відвідувачів виставки помітно переважали чоловіки. Якщо в місті і в російському селі Новоспасівка з дорослих частка жінок становила близько 40%, то в усіх грецьких селах число жінок, що відвідали виставку, було меншим. Так, у с. Сартана частка жінок становила лише 35%, в с. Мало-Янісоль – 29%, навіть у «культурному» с. Мангуш жінок було лише 31%. З цього лікар зробив висновок: «Еще силен, очевидно, взгляд, что бабское дело за хозяйством смотреть»²⁰. Тільки традиційне християнське престольне свято Панаїр, яке щороку (а іноді й кілька разів на рік) проводилося в грецьких селах, відвідували всі без винятку

¹⁹ ЦДАВО, ф. 413, оп. 1, спр. 250, арк. 67.

²⁰ Казанский С.Ф. Передвижная гигиеническая выставка в Мариупольском уезде // Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии. – № 4-5 (апрель-май 1914 г.). – Екатеринослав, 1914. – С. 404.

жінки. Своєрідним пережитком минулого на цьому святі було те, що греки суворо дотримувалися сегрегації осіб протилежної статі, особливо під час застілля.

З приходом радянської влади ситуація кардинально не змінилася: тільки 10-15% жінок брали участь в загальних зборах²¹, кількість грекинь – членів сільбудинків не перевищувала 15%²², членів сільрад було до 10%, навіть серед учасників святкування 10-ї річниці Жовтневої революції жінки складала тільки третину²³. Гендерна нерівність, зрозуміло, позначалася і на стані міжетнічних відносин.

Ситуація ускладнилася з появою у грецьких селах іноетнічних «25-тисячників». У 30-х рр. ХХ ст. тертя на етнічному ґрунті, конфлікти у специфічному національному забарвленні відбувалися практично всюди: в колгоспах, комунах, сільрадах тощо. Траплялися зіткнення та бійки з українськими активістами з приводу конфіскації ними земель греків чи розподілу кредитів²⁴. До прийшлих українців та росіян, що оселялися в грецьких селах, поселяни ставилися з недовірою.

В 30-ті рр. ХХ ст. більшість грецьких селищ стали поліетнічними. Для того, щоб простежити, чи лишилися незмінними шлюбні пріоритети грецької етнічної групи, ми звернулися до збережених погосподарських книг с. Старий Крим 1941 р. Унікальність цього виду джерел полягає в тому, що вони позбавлені суб'єктивних оцінок, коментарів, містять лише кількісні відомості і дозволяють об'єктивно проаналізувати деякі аспекти повсякденного життя, особливо в шлюбній сфері. Внаслідок того, що архіви РАГСу є закритими і доступ до них обмежений юридичною нормою про збереження таємниці, погосподарські книги – практично єдине достовірне і доступне джерело. У цей час у селищі проживали представники 16 національностей²⁵. У наш розрахунок приймалися тільки родини з обома батьками, в 1941 р. їх налічувалося 642. Кількість шлюбів між греком і грекинею дорівнювала 293, тобто 45,6% від загальної кількості шлюбів у селищі. Також було зареєстровано 7 шлюбів греків з українками і 5 шлюбів греків з російськими жін-

²¹ ЦДАВО, ф. 413, оп. 1, спр. 232, арк. 9 зв.

²² ЦДАВО, ф. 413, оп. 1, спр. 322, арк. 7.

²³ Там само, арк. 6.

²⁴ Якубова Л. Маріупольські греки (етнічна історія). – С. 173.

²⁵ Арабаджи С.С. Погосподарські книги як джерело для вивчення повсякденного життя грецької спільноти Приазов'я (на прикладі с. Старий Крим та с. Мангуш) // Одиссос. – Одеса, 2009. – С. 198.

ками. Охочих же одружитися на грекинях серед українців і росіян було більше, загальне число таких шлюбів становило 24. Як бачимо, в 40-х рр. XX ст. 89% шлюбних союзів серед греків укладалися з представниками свого етносу, що сприяло збереженню грецької самотності.

Мешканці с. Старий Крим відзначали, що до шлюбів греків з представницями інших етносів ставилися більш-менш терпимо, але в разі виходу заміж грекині за представника не свого етносу над нею відкрито глузували, а до родини, яка видала свою дочку за інородця, в грецькій громаді ставилися негативно. Тому шлюби між грекинями і росіянами чи українцями часто укладалися або в разі бідності грецької сім'ї, яка не могла приготувати гідне придане, або незначних фізичних вад жінки. Як згадували старожили, навіть в 30-ті рр. XX ст. траплялись випадки, коли хлопці-греки одружувались на дівчатах не грецького походження, але грецькі родини не визнавали ці шлюби. І навпаки, щоб добитися згоди батьків-греків на шлюб, українці інколи викрадали дівчат на кілька днів, після чого батькам нічого не залишалось, ніж піти на поступки²⁶. Якщо молода родина продовжувала жити в грецькому селі, то дітей грекиня обов'язково виховувала в грецьких традиціях, обряди також здійснювала відповідно до них. Діти, які вирости в такій змішаній родині, в основному вважали себе греками й ідентифікували себе з грецьким етносом.

Отже, власне самоврядування, штучна відокремленість від іншої людності Приазов'я та бажання зберегти в іноетнічному середовищі типові побутові риси суспільного, релігійного та родинного характеру зумовили збереження замкнутості греків, що проявилось у небажанні брати шлюби з представниками інших етносів. Навіть після дозволу негрекам оселятися в Маріуполі міжетнічні контакти хоч і поживалися, але в основному обмежувались робочими та торговими справами.

На підставі джерельних даних можна зробити висновок, що серед греків панувала етнічна нетерпимість до російського та українського населення. Традиційне грецьке суспільство виробило певні норми, які жорстко регламентували поведінку їх членів, в тому числі й у сфері міжетнічного спілкування. Сільська грецька громада була не тільки виробничою одиницею, а й особливим соціально-побутовим механізмом, який контролював виконання цих норм. Збереження останніх підтримувалося силою громадської думки і використанням різних методів покарання і психологічного

²⁶ Романцов В. Старый Крым: история и современность. Историко-этнографическое исследование. – Мариуполь, 2010. – С. 201.

впливу. Допускалася лише така форма особистої ініціативи, яка укладалася в традиційні норми поведінки.

Напруження у міжетнічних відносинах, що існувало і до 20-х рр. XX ст., ще більше загострилося внаслідок проведення політики колективізації, яку греки сприймали як «антигрецьку». Внаслідок цього ще на початку 40-х рр. XX ст. їхні шлюби з представниками інших етносів були лише епізодичними.